

Н. І. Романишин,

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

ЗЕМЛЯ-БАТЬКІВЩИНА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей вербалізації концепту Земля – Батьківщина в українській поезії XIX – XX століть. Проаналізовано когнітивні аспекти актуалізації смислового комплексу Земля – Батьківщина, втіленого у змісті поетичного твору в образно-асоціативних параметрах етнічної землі як географічної та духовної території нації.

Ключові слова: поетичний дискурс, художній концепт, образ, метафора.

Статья посвящена исследованию особенностей вербализации концепта Земля – Родина в украинской поэзии XIX – XX века. Анализу подверглись когнитивные аспекты актуализации смыслового комплекса Земля – Родина, воплощенного в содержании поэтического произведения в образно-ассоциативных параметрах этнической земли как географической и духовной территории нации.

Ключевые слова: поэтический дискурс, художественный концепт, образ, метафора

The article is devoted to the study of concept Land – Motherland verbalization in XIX – XX century Ukrainian poetry. It focuses on the cognitive aspects of sense complex Land – Motherland actualization embodied in the poetic work's content in the image-associative parameters of ethnic land as geographic and spiritual territory of the nation.

Key words: poetic diacourse, literary concept, image, metaphor.

Поезія як універсальне явище загальнонародської культури та, водночас, унікальне за своїми національними та суб'єктивно-авторськими проявами є особливою формою духовного освоєння дійсності. Поезія та література в цілому художньо трансформують слово як особливу форму людського буття. Пов'язане з матеріально-чуттєвою дійсністю, поетичне слово здатне відкривати в цій дійсності особливі ціннісні смисли, що виступають елементами поетичної картини світу, образної моделі буття. Виходячи з особливостей відповідних традицій художнього відображення світу та індивідуальних творчих пошуків, «поетична картина світу акумулює естетичні цінності» [3, с. 165], сприяє розвитку мови в естетичному напрямі [2], наповнюється національно значимими символами, породженими народно поетичними образами, трансформованими та збагаченими завдяки авторським актуалізаціям.

Поетична картина світу, як і мовна, формується вербальними знаками, однак, знаками особливого порядку. У поетичному тексті живане поетом слово як елемент формування художнього змісту трансформується, його лексико-семантична структура засвідчує динаміку від конкретно-чуттєвого до поняттєвого, що забезпечує йому статус символу, мовно-естетичного знаку культури, художнього концепту, які завдяки своєму узагальненому філософському змісту становлять систему «художніх кодів світоглядних та духовних засад життя народу» [4, с. 1]. Не випадково, тому, діє у сучасній лінгвістиці спрямування на поглиблене осмислення когнітивної сутності поетичного слова як носія національно значущої семантики, з'ясування природи вербальних образів та особливостей їх функціонування в поетичному дискурсі та, ширше, у контексті національної культури.

Розв'язання проблеми реконструкції одиниць індивідуально-авторської та національної художньої системи вводить у фокус досліджень ряд термінів та понять, серед яких особливе місце належить поетичному концепту.

Теоретична лінгвістична думка, прагнучи чіткого та однозначного визначення поняття «художній концепт», наголошує на його орієнтованості як в системі художніх форм мислення, контексту художньої літератури як підсистеми культури, так і контексту цілісного національного ментального простору [9]. Художній концепт мислиться як «складне ментальне утворення, що належить не лише індивідуальній свідомості, але й психоментальній сфері певної етнокультурної спільноти», як «універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті і здатний виступати в якості фермента і будівельного матеріалу при створенні нових художніх смислів» [8, с. 41-42], як частина культурного надбання, що визначає національну картину світу того народу, до якого належить письменник [5, с. 34-35].

Вирішуючи питання про кореляцію між художнім концептом та поетичним образом, В.О. Маслова підкреслює, що «художній концепт тяжіє до образів та включає їх у себе» [там же], оскільки поетичний концепт осмислюється як «ширша порівняно з образом категорія ментального рівня, що є словесно-семантичним узагальненням образу чи групи образів у межах одного художнього твору чи всієї поетичної традиції» [4, с. 5].

Поетичні концепти, що актуалізуються у творах національної літератури в різні періоди її розвитку, досягають високого ступення узагальнення і філософського наповнення, насиченні неповторними смислами, становлять певну систему, відзначаються високою частотністю та образно-асоціативною продуктивністю у художніх творах, можна вважати ключовими поетичними концептами певної лінгвокультури. Одним із таких концептів є в українському поетичному дискурсі концепт «Земля».

Фундаментальні філософські, соціологічні та лінгвістичні дослідження культурних та функціональних категорій простору констатують, що земля є особливим художнім та епіко-міфологічним комплексом. Міфологічний образ землі заснований на уявленні про землю як джерело життя і життєвої сили, одну з універсальних категорій світового порядку, об'єкт людської праці, джерело захисту, естетичну та соціальну цінність, пов'язану з поняттям родючості та народження, а також охоплює усвідомлення про землю як результат етнічної консолідації. Міфопоетичний образ землі засвідчує існування у його структурі трьох взаємозумовлених

їни, революцій грози.../ Дніпро до ніг стежиною проліз/ І котить славу в сиві верболози (Іван Драч), які є втіленнями аксіологічно опозиційних концептів «перемога-поразка», «слава-забуття», «честь-сором» тощо. Слід зазначити, що образи-оніми як контекстні актуалізатори когнітивних ознак у структурі поетичного концепту «Земля» мають досить розвинену парадигму образних значень, як позитивних, так і негативних.

Твори українських поетів втілюють ідею рідної землі через ідеал духовної та географічної єдності як мету героїчних та суспільних вчинків у минулому і сьогоденні, що на вербальному рівні експлікована атрибутивними структурами: *земля – нероздільна, єдина, одна*; та номінативними словосполученнями типу: *Від Кубані аж до Сяну-річки; Живи, Україно, могутня державо / Славути воз'єднаних двох берегів! (Лель-Анатолій Загрудний)*.

Естетична інтерпретація досліджуваного концепту у поетичному дискурсі проявляється у вербальних образах, які репрезентують когнітивну ознаку «краса рідної землі» як священну, неперевершену, чисту, нерельєфну, величну: *Люди – прекрасні. Земля – мов казка. Крайого сонця ніде нема (В. Симоненко); Моя Вкраїно царівна, мій злotosяйний тихий раю (П. Панченко)*. Земля у своїй красі оздоблена природними елементами, рослинами, живими істотами, підкреслена введенням у вербальну форму образу номінацій природних явищ та проявів, наділених особливими символічними смислами, що витворювалися в результаті творчого освоєння рідної землі та її природних ресурсів: *Світає, господи, світає... Земля у росах, як в парчі. Маріє, Діво Пресвята, це ти так плакала вночі? (Л. Костенко); І тополя, й колосся, і небо, / І води дніпрові, і зорі... / Так ось ти яка, Україно, / Діво пісенне моє! (О. Загородній); Передо мною килими чудові / Натура стеле – темні луги, / Славути красної бори соснові / І Случі рідної веселі береги (Леся Українка)*.

Поетична візуалізація краєвидів рідної землі гармонійно поєднана з акустичними та сенсорними образами, викликаними в результаті метафоричного осмислення понять «пісенність», «голос», «звук», «тепло», «світло», «ніжність» тощо: *Та скрипка зросла із насінини колісь навесні, / вона брунькувала і бростю вона дивувала. / Не соки пила із землі, а майбутні пісні, / зелені, як рута, і сині, як небо, хорали (Є. Гуцало)*.

Аналіз специфіки вербалізації смислової домінанти «Батьківщина» у структурі концепту «Земля» не може не враховувати також й особливого аспекту, який впливає на процеси пізнання світу та відіграє одну з основних ролей у формуванні почуття національної ідентичності – категорія простору [1, с. 153-182].

Просторові координати української землі репрезентовані лексемами *степ, степи, море, гори, поля, луги, долини, ліси, село, села, луги, лани, кручі, садок, сади, гаї* та розширеною парадигмою просторових образів на їхній основі, які кодують типові для української ментальності когнітивні метафори «степ-воля», «степ-поле бою», «степ-пам'ять», «степ-душа», «село-спокій», «село-рай» тощо: *Україно, в паростках надій, / Із широкою, як степ, душею, / В думі сивій, волі молодій - / Переймають долею твоєю. (В. Василяшко); Луги за ланами, / Село між садами / І мир між хатками (Іван Франко)*. Поетична репрезентація простору в українській поезії – це, як правило, земна горизонталь, відсутність обмежень, безмежність, шир, неосяжність, засвідчена відповідними лексемами та їх високою частотністю. Така традиційна та в багатьох випадках типово фольклорна поетизація просторових елементів, вплетена в художню канву поетичного твору, зазнає нових образних перетворень, збагачується новими семантичними нюансами, зазнає метафоричної концептуалізації. Наприклад, порівняймо: *Де степ широкий, наче море, / Де дише пахоцями гай (В. Залізняк); Поет став морем. Далеч степова, / І хмарочоси, й гори – ним залиті (Д. Павличко); Гори веселі й зелені долини (Леся Українка); Над диким простором Карпати – Памір, / Дзвінка і сліпуча, як слава (О. Ольжич)*.

Образно-просторові характеристики землі підтримані елементами динамічної семантики: *вітер, вітри, рвати, линути, віяти, нестися, порив; даль, далі, далечінь, летіти, мчати, розгортатися, стелитися, розливатися, орати: У плоть, у космос, в океан і в море / Він обертає свій незримий лик, / І плуг бере, й камінну землю оре, - / Це батько мій, мозольний трудівник. (Д. Павличко)*

Колір, запах, звук, тактильні відчуття є образними елементами просторового виміру землі. Всі спектри блакитного, зеленого, золотого, срібного, чорного, червоного та білого, різноманітні відтінки та тони отримують символічне переосмислення у структурі просторових образів землі: *Зеленим пухом дише ліс; Степ сизополинковий (В. Поліщук); слова з семантикою запаху (дух, пахоці, пахучий, медовий, полиновий, дим): Хто димний запах полину / Роздавить мороком туманів; Пахучий пил невпинно осіда, / Фарбує все у матові півтони, / І голоси людські – як відгомони / Того, про що розкаже вода (Рильський Максим)*. Земля, що переповнена звучанням, відлунює *спів, пісню, голос, крик, шепіт, рев, акорди, музику квітневої грози*, бринить у *золотих струнах, кристалі, трембітою, сопілкою, кобзою: Довкола ліс гуде тужний, тасмний спів, / Що ще круг моєї коліски гомонів, / Тебе мов обтулив в полу свою темнаву. / І річка та сама хлюпочеться, тривожно / Повзе поміж високих берегів, / І верби ті самі, і дуб той, що шумів / Понад дитиною... (І. Франко)*.

Отже, спостереження над особливостями вербалізації концепту Земля – Батьківщина в українській поезії засвідчує наявність у структурі його смислового поля основних когнітивних ознак: унікальність, божественність, святість, історичність, просторовість, краса, матеріалізованих у словесно-поетичних образах, які відображають динаміку переходу від традиційних, фольклорних до індивідуально-авторських, поетично переосмислених концептуальних тропів. Смілова взаємодія між номінаціями концепту та його атрибутами й асоціатами уможлиблює реконструкцію типових асоціативно-образних комплексів: земля-душа, народ, серце, любов; земля-родина, рід, братерство; земля – обов'язок, доля; земля – єдність, слава як фрагментів концептуального простору української лінгвокультури, що визначають духовну та культурно-історичну динаміку смислу поетичного концепту Земля – Батьківщина.

Література:

1. Гачев Г. Национальные образы мира. Комо-психо-логос / Г. Гачев. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 480 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Національна академія наук України, 2009. – 360 с.
3. Калашник В. С. Людина і образ у світі мови / В. С. Калашник. – Харків : Харківський національний університет, 2011. – 366 с.
4. Калинюк Н. В. Лінгвостилістична динаміка образу «Земля» в українській поетичній мові: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Калинюк. – К., 2010 – 20 с.
5. Маслова В. А. Поэт и культура: Концептосфера Марины Цветаевой: учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Флинта, 2004. – 256 с.
6. Маслова Ж. Н. Валентная модель художественного (поэтического) концепта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/valentnaya-model-hudozhestvennogo-poeticheskogo-kontseptta>
7. Маслова Ж. Н. Художественный концепт как структурная единица поэтической картины мира // Взаимодействие мыслительных и языковых структур: Собрание научной школы: мат-лы Всерос. науч. конф. 28 мая 2010 мая 2010. / отв. ред. Н. Н. Болдырев. – Тамбов, 2010. – С. 67-72.
8. Миллер Л. В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория / Л. В. Миллер // Мир русского слова. – 2000. – № 4. – С. 39-45.
9. Ніконова В. Г. Художній концепт: процедури реконструкції та моделювання (на матеріалі трагедій В. Шекспіра) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Серія Філологія. Т. 14. – № 2. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – С. 113-123.
10. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Основи, 1994. – 196 с.
11. Тарасова И. А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения / И. А. Тарасова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 4 (2). – С. 742-745
12. Токарев Г.В. К вопросу о культурном слое концепта / Г.В. Токарев // Языковая личность: проблемы когниции и коммуникации. Сб. науч. тр. – Волгоград: Колледж, 2001. – С. 16-21.
13. Франко І. Я. Влада землі в сучасному романі / І. Я. Франко // Зібрання творів : [у 50 т.]. – 1980. – Т. 28. – С. 176-195.
14. Шурко Л. Т. Образ землі в українському та світовому героїчному епосі: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кан. філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклористика». – К., 2001 – 16 с.